

Balogh Ádám Tibor

Környezettörténet és migráció. Az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlói Brazíliában

Environmental History and Migration: Emigrants from the Austro–Hungarian Monarchy to Brazil

The study aims to examine the historical context of migration from the Austro–Hungarian Empire to Brazil from the perspective of environmental history. The work analyzes the circumstances of emigration, travel and settlement of Austro–Hungarian citizens to Brazil, then shifts the focus to Brazil and explores the phenomenon, already understood as immigration, in the context of the colonization of the South American landscape and nature. The research examines the ‘push and pull’ factors experienced by emigrants in their home countries, sometimes involving negative environmental conditions and the social and economic effects of contemporary artificial landscape transformations, industrialization, urbanization, and infrastructural development. The work interprets migration as an interaction between environment and society, which for the people concerned was associated with a sense of environmental change and unprecedented environmental experiences. The research seeks answers to the reasons for integration and disintegration into the ecologically complex Brazilian environment, which differs in terms of climate, humans?, flora, and fauna from Austria–Hungary. It explores the reasons for the laws passed in the Austro–Hungarian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries to prevent emigration to Brazil.

„A kivándorlás egy nagy folyóhoz hasonlítható, amely a magas hegyek feltáratlan szurdokaiból feltartóztathatatlanul tör utat magának, amelyhez vágyakozva folyik az ország minden patakja és folyója, amely minden gátat lerombol, hogy ereje teljében vad rohanásban távoli óceánok, idegen nemzetek felé vigye [...]”¹

¹ Caro 1909: 1.

Bevezetés

2021-ben jelent meg *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem* címmel a Balogh Róbert és munkatársai által szerkesztett kötet, amely a környezettörténet tudományterületének elméleti megközelítéseire irányította a magyar történettudomány figyelmét, és magyar nyelven tette elérhetővé a nemzetközi szakirodalom sokszínű eredményeit.² Egy évvel később újabb kiadvány látott napvilágot *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem* címmel, amelyben tanulmányok formájában inspirálták újabb megközelítésekre a kutatásokat.³ Ennek a tanulmánynak az elkészítésére is hatottak ezek a munkák, amelyeket interdiszciplináris amerikai és brazil környezettörténeti nézőpontokkal kíván kiegészíteni.

Donald Huges szerint a környezettörténet „feladata az emberi közösségek és az őket körülvevő – magukba foglaló – természeti környezet kapcsolatrendszerének vizsgálata a történeti időkben”.⁴ William Cronon szerint pedig „minden emberi történelemnek van környezeti kontextusa”.⁵ Ezekből az alapvetésekből kiindulva felmerül a kérdés, hogy miért pont a dualizmus időszakának egyik legjelentősebb társadalmi jelenségének, a kivándorlásnak ne lennének környezeti vonatkozásai. A tanulmány elején szereplő idézet is egy példája annak, hogy a természetszemlélet a korabeli kivándorlás interpretációjában is megjelent. A vizsgált eseményekkel kortárs Ernest George Ravenstein pedig, akit a „push and pull” migrációs modell egyik első leírójának tartanak, az 1889-ben megjelent *The Laws of Migration (A migráció törvényei)* című művében a migráció lehetséges okai közé sorolta a feltáratlan erőforrásokat, a rossz időjárási viszonyokat, a nem megfelelő társadalmi környezetet és a még természetes állapotában meglévő, termékeny földterületek megszerzésének vágyát.⁶

Az elmúlt évtizedekben kiterjedt tudományos vizsgálatok folytak a környezetváltozás és a migráció közti összefüggések megértése érdekében. Nemzetközi szervezetek, kormányzati intézmények, egyetemek és kutatóintézetek szakemberei szenteltek figyelmet ennek a napjainkban is aktuális témakörnek. Különböző tudományágak (szociológia, antropológia, geográfia, politológia, jogtudomány, történettudomány stb.) kutatóit foglalkoztatták a környezet és a migráció, valamint a környezet és menekültügy problémái, amelyekről széleskörű tudományos

² Balogh et al. 2021.

³ Balogh et al. 2022.

⁴ Balogh et al. 2021: 10.

⁵ Cronon 2021: 43.

⁶ Hautzinger–Hegedüs–Klenner 2014: 25.

diskurzus bontakozott ki.⁷ A tanulmány a dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília közötti migrációt vizsgálja az ember és környezet kapcsolatának megközelítéseiben. John Robert McNeill környezettörténeti meghatározásai alapján jelen kutatás a materiális környezettörténet és a politikai környezettörténet irányzataiba illeszkedik bele.⁸

Kivándorlás Brazíliába a környezetváltozások tükrében

Annemarie Steidl szerint a regionális és globális társadalmi mobilitás az elmúlt évszázadokban számtalan formában tetten érhető. A személyek és csoportok életterek közötti mozgása, amelyet leggyakrabban vándorlásnak vagy migrációnak nevezünk, az emberi társadalom létezése óta fennálló jelenség, amely célját, távolságát, időtartamát, irányát, a vándorlók összetételét, számát tekintve időben és térben különböző formákat ölt. Az egyének és csoportok különböző indíttatásból kifolyólag kisebb-nagyobb távolságokat megtéve átléptek földrajzi, közigazgatási, kulturális határokat. A migrációt a sokféleség jellemzi, párhuzamosan történt vidéki és városi területek között, szomszédos országok között, akár óceánokon átívelő távolságokban, valamint lehetett egyszeri, többszöri, átmeneti, állandó, körkörös, ismétlődő. Sőt, még abban az esetben, ha egy migráns a szülőföldjét végleg hagyta el, sem biztos, hogy azon a területen maradt, ahová először tervezte a letelepedést. Az élethelyzet eredményezhetett ingázást és többszöri költözést is.⁹ A kutatás forrásai szintén ezt az összetettséget tükrözték. A munka éppen ezért komplexitásában, esettanulmányok segítségével vizsgálja az Ausztria–Magyarország területéről történt brazíliai irányú kivándorlás környezettörténeti összefüggéseit.

Az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába kivándorló népesség viszontagságairól, köztük az eltérő éghajlati körülményekhez való nehéz alkalmazkodásról számos korabeli forrás beszámolt. A kormányhivatalok iratai, a tisztségviselők levelezései, országgyűlési felszólalások, minisztériumi rendeletek, hivatalos közlemények, illetve a sajtóorgánumok egyaránt tartalmaztak olyan utalásokat, amelyek arról szóltak, hogy a Monarchiából kivándorlók számára nem megfelelőek a brazíliai életkörülmények. Ennek ellenére több tízezren választották kivándorlási célországként a hatalmas óceánparti államot, ahol részt vettek az ország benépesí-

⁷ Myers–Kent 1995; Hugo 1996; Lonergan 1998; McNamara 2007; Perch–Nielsen–Bättig–Imboden 2008; Sanderson 2009; Marino 2012; Hunter–Nawrotzki 2016; McLeman 2017; Armiero–Tucker 2017.

⁸ McNeill 2010: 347–348.; Balogh et al. 2021: 10.

⁹ Steidl 2017: 69.

tésében és kolonizációjában. Amellett, hogy előfordult olyan helyzet, amikor a kivándorlást magát is környezetváltozási okokra vezették vissza, az utazás, a bevándorlás és a letelepedés is kihívásokkal és a természeti viszonyokhoz való alkalmazkodással járt együtt. A Brazíliába való vándorlás melletti döntés számos alkalommal halálhoz, betegségekhez, elszegényedéshez vezetett. Ennek ellenére voltak olyan esetek, amikor az új életviszonyokhoz való alkalmazkodás és a helyi társadalmi, környezeti integrálódás eredményesnek értékelhető, még ha a megmaradás az egyén és a közösség részéről is rezilienciát igényelt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságának tengerentúli kivándorlása a 19. század második felében látványos méreteket öltött, és tömegmozgalommá vált, amely egészen az első világháború kitöréséig tartott. A legjelentősebb kivándorlási célszország az Amerikai Egyesült Államok volt, de sokan vándoroltak ki Argentínába, Brazíliába, Kanadába is.¹⁰ Deák Ernő szerint 1876–1913 között 4 329 571 személy vándorolt ki az Osztrák–Magyar Monarchiából a tengerentúlra. Brazíliába 64 360-an vándoroltak – más becslések szerint 150 000 Monarchiából származó élt ott 1914-ben.¹¹ A kutatók a dualizmus kori kivándorlást társadalmi-gazdasági okokra vezették vissza: a túlnépesedésre, a földhiányra, a munkahiányra, az alacsony jövedelmekre.¹² Másfelől voltak olyan szerzők, akik jelentőséget tulajdonítottak a kivándorlási ügynökök propagandatevékenységének,¹³ újabban pedig Bodovics Éva hívta fel a figyelmet a kivándorlás éghajlattörténeti aspektusaira is.¹⁴ Puskás Julianna hivatkozott a szakirodalomban elterjedt nézetre, miszerint a kivándorlókat kibocsájtó régiók hátrányosabb gazdasági és természetföldrajzi adottságokkal bírtak. Szerinte azonban ahhoz, hogy egy kivándorlót kibocsájtó centrum jölessen létre, szükség volt kommunikációs csatornára (pl. ügynöktevékenység, korábbi kivándorlók hívásai és visszajelzései), és jelen voltak a taszító tényezők, amelyeket főként gazdasági és szociális okokra vezettek vissza a kutatók. Ilyen kibocsájtó területként nevezhető meg Galícia, amelynek egy része Ausztria–Magyarországhoz tartozott, és ahonnan jelentős népesség vándorolt ki Brazíliába.¹⁵

Számos alapvetően nem környezettörténeti munkának szánt írásban szerepelnek mára már a környezettörténet tárgykörébe is tartozó következtetések. Ilyen területként említhető a gazdaságtörténet, történeti ökológia, történeti demográfia, az agrártörténet vagy akár a történeti földrajz, amelyeknek az értelmezései némileg eltérnek egymástól, azonban hasznos lenne ezeket a témaköröket a környezettörténet szempontjai

¹⁰ Deák 1987; Prutsch 1998; Torbágyi 2009.

¹¹ Deák 1987; 27, Prutsch 1998: 31–32.

¹² Puskás 1980: 656–658; Öry Kovács 2010: 66; Pálvölgyi 2013: 397–398, Kulcsár–Kulcsár 2019: 86–87.

¹³ Torbágyi 2009: 87–88; Batóné Kaczúr 1990: 64–65.

¹⁴ Bodovics 2019.

¹⁵ Puskás 1984: 156–157.

szerint is újraértelmezni.¹⁶ A korábbi kutatások a migrációs okok között utaltak a negatív környezeti és időjárási viszonyokra, a természeti erőforrásokhoz való hozzáférés jogi korlátozására, az állatállományt érintő betegségekre, illetve a növényeket pusztító károokra. A vizsgálatokban megtalálhatók említések, amelyek a környezetben bekövetkezett változásokat a kivándorlással hozták összefüggésbe. Legenyei Bodnár Péter Bodrogrköz esetében a kivándorlási okok közé sorolta a mostoha termést, a nagy ártéri adót és a sertésvész.¹⁷ Lengyel Alfréd Győr vármegye kapcsán az általános gazdasági-szociális okok mellett említi a gyakori árvízkárokat, de a vízsabályozási munkálatok is okozhattak olyan természeti károkat – például a nádasok felégetése –, amelyek hatással lehettek a megélhetési lehetőségekre. Thirring Gusztáv Sopron vármegye keleti felén is a Rába-szabályozást és a felégetett nádasokat emelte ki példaként, amely a keresetüktől megfosztott embereket a brazíliai kivándorlásra ösztönözte.¹⁸ Simonkay Márton kutatásai során talált olyan esetet, amikor az adott évben történt jégkárral indokolták a kivándorlást egy helyi lapban.¹⁹ Amint arra Eszik Veronika is felhívta a figyelmet, kapcsolat áll fenn a környezet és a társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a természeti erőforrásokhoz történő egyenlőtlen hozzáférés között.²⁰ Ide sorolható Székelyföldön az úgynevezett arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) egyéni tulajdonba való átruházása, amelyet a kivándorlás egyik okaként szoktak említeni.²¹ Veszprém és Zemplén vármegyében a filoxéravész okozta károkat is felfigyeltek a kivándorlási hajlandóság növekedésénél.²² Az imént említett példákon túl az Osztrák–Magyar Monarchia más területein is előfordulhattak hasonló környezeti nehézségek és megélhetési viszontagságok, amelyek a már többször hangsúlyozott okok mellett a kivándorlást ösztönző tényezőkhöz tartoztak. Az eddigi kutatások alapján nem lehet pontosan tudni, hogy mely Brazíliába kivándorló egyének és közösségek voltak azok, akiknél kifejezetten a természeti viszonyokba való mesterséges emberi beavatkozás, a környezeti katasztrófák, az időjárási sajátosságok, a mezőgazdasági károk váltották ki a vándorlást. Az iménti példák azt kívánták szemléltetni, hogy a környezeti okok a döntéshozatali tényezők közé tartozhattak.

¹⁶ Balogh et al. 2021: 9.

¹⁷ Legenyei 1903: 6–13, 17, 21.

¹⁸ Thirring 1904: 121.

¹⁹ Simonkay 2023: 214.

²⁰ Eszik 2021: 111–112.

²¹ Varga 2007: 70–76; Balaton 2014: 383–385.

²² Thirring 1904: 121; Balassa 1975: 316.

1. ábra. Képeslap. A Hamburg-Amerika Linie hajózási társaság Dél-Amerikába kivándorló utasokat szállító gőzhajója Emden külső kikötőjében (20. század első fele)²³

Az ember és környezet kapcsolatának változása a brazil utazás alkalmával

A természet érzékelése alapvetően megváltozott a modern közlekedési eszközök megjelenésével. Ez az átalakulás különösen mélyen érintette a mozgásban lévő tömegeket. Kelet-Közép Európában mindig jelen volt a mobilitás, még ha többen viszonylag kisebb távolságokra költöztek is. A tengerentúli kivándorlással azonban jelentősen megváltozott az utazásoknak az időtartama és a távolsága, az ehhez használt modern szállítóeszközök (vasút, gőzhajó) igénybevételével az emberek által megtapasztalt természeti viszonyok, éghajlati különbségek hozzájárultak a kivándorló tömegek környezeti tapasztalásainak és ismereteinek bővüléséhez.²⁴ Wolfgang Schivelbusch szerint a 19. századi technológiai fejlődés által generált mesterséges környezetet az emberek egyfajta második természetként észlelték és szokták meg. A vasút sebessége megváltoztatta a hagyományos idő- és térérzékelést, új észlelési és viselkedési formák alakultak ki. Ezek megnyilvánulhattak az újtól és idegentől való félelemben, kíváncsiságban, a hozzászokást követő bizton-

²³ A képeslap a szerző saját gyűjteményéből származik.

²⁴ Steidl 2021: 6, 23–24, 103.

ságérzetben, a technológiai balesetek okozta sokkhatásban és szorongásban vagy akár új szokások kialakulásában.²⁵

Az Ausztria–Magyarország területéről történő kivándorlás útvonala nagyrészt a Német Birodalom, az Olasz Királyság, részben Hollandia, Franciaország, Nagy-Britannia kikötőin át vezetett Brazíliába. A kivándorlóknak folyami gőzhajókkal, vasutakkal kellett átkelnie Európa városain és vidékein, hogy eljussanak Genova, Hamburg, Bréma, Antwerpen vagy Marseille kikötőibe, ahonnan a sokak által még sosem látott gőzhajókkal utaztak az Atlanti-óceánon át Rio de Janeiróba és Santos kikötőjébe. A tengerentúli átkelés a gőzhajóknak az európai kiindulási kikötő függvényében átlagosan két-három hétig, a vitorlás hajóknak több mint egy hónapig tarthatott – Brazília kikötői az Egyesült Államok kikötőihöz képest több ezer kilométerrel/tengeri mérfölddel távolabbiak. A kivándorlók a kikötőkben adminisztratív és egészségügyi ellenőrzéseken estek át, ami magában foglalta az iratok ellenőrzését, mosdást, orvosi vizsgálatot, a ruhák és csomagok fertőtlenítését, a szabad ég alatt vagy kivándorlóházban történő várakozást. A tengerentúli hajóút újabb környezeti észlelésekkel, rosszsullétekkel, betegségekkel és akár halálos áldozatokkal járhatott. A kivándorlók a hajón fellépő járványok esetén Brazíliában vesztgázár alá kerülhettek, és haza is toloncolhatták őket.²⁶

2. ábra. Az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába bevándorolt személyek csoportképe²⁷

²⁵ Schivelbusch 2014: 47–48, 162–163.

²⁶ Prutsch 2011: 8; Öry Kovács 2010: 69; Santos 2007: 1174, *Pesti Hirlap* 1893. október 21. 8.

²⁷ Forrás: Prof. Dr. Everton Altmayer: Imigração austríaca no Brasil. Elérhető: <https://tirolese.com.br/2017/04/24/imigracao-austriaca-no-brasil/> – utolsó letöltés: 2024. augusztus 13.

Bevándorlás és letelepedés Brazíliában

A migrációt vizsgáló környezettörténeti munkák a 20. század utolsó évtizedeitől megjelentek Brazíliában is, az elmúlt évtizedekben számuk gyarapodott, ami részben a régió klímaváltozásban játszott szerepének tudható be. Számos kutatás foglalkozott a bevándorlók által benépesített területeken végrehajtott erdőirtásokkal, az őshonos növény- és állatvilág pusztításával és átalakulásával, az őslakosok életterének visszaszorulásával, az iparosodás és az urbanizáció ökológiai következményeivel.²⁸ A kutatásokban azonban a portugál, olasz, német, spanyol bevándorlócsoporthoz vizsgálata mellett nem kapott jelentős figyelmet a Habsburg Monarchia kivándorlóinak története. A brazil és amerikai tudományos művekben kevés említést találhatunk a témakörrel.²⁹

Ausztria–Magyarország migráncscsoportjai Brazíliában tükrözték a Monarchia etnikai, kulturális, vallási sokszínűségét. Habár osztrákként (*austriaco/austriaca*) regisztrálták őket a brazil hatóságok – néha ettől eltérően, származási hely vagy önbevallás szerint jegyezték fel őket, de –, a valóságban a brazíliai letelepedettek között számos, összetett identitású népcsoport azonosítható.³⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília eltérő éghajlati, időjárási különbségeire, a járványokra, a két ország különböző növény- és állatvilágára, az őslakosokra a dualizmus idején gyakran felhívták a figyelmet a kivándorlási nyomtatványokban, útleírásokban és újságokban.³¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia területei az északi mérsékelt égövben helyezkedtek el, ezzel szemben Brazília nagy része a trópusi övezetbe tartozott, kivételek ez alól az ország délebben fekvő tartományai, amelyek a déli mérsékelt égövbe estek – tovább bontva trópusi, szubtrópusi és mérsékelt zónákat különböztethetünk meg az ország egészét tekintve. Ez azt is jelentette, hogy a mezőgazdasági termelést érintő átlaghőmérsékletek, illetve csapadékösszegek magasabbak voltak, mint a korábbi európai életterekben, vagyis a bevándorlók termikus komfortérzetét negatívan érintette az országváltás, a szervezetüknek hozzá kellett szoknia az új környezeti sajátosságokhoz. Éppen ezért több tízezer Ausztria–Magyarországról származó személy az európaihoz közelebb

²⁸ Dean 1997; Drummond 1997; Gerhardt 2009; Pádúa 2010; Nodari–Klug 2012; Pádúa 2013; Armiero–Tucker 2017; Gerhardt –Nodari–Moretto 2017; Pádúa–de Carvalho 2020; Neumann–Blume 2023

²⁹ Levy 1974; Fausto 2000; Lesser 2013.

³⁰ Például tiroli olaszok, dunántúli svábok, csehországi németek, galíciai lengyelek, kárpátaljai rutének, az Adria-tenger partjáról származó szlávok és olaszok, erdélyi székelyek stb.

³¹ Szilágyi 1993: 58–59; Thirring 1904: 18, 92; Gáspár 1906: 288, *Soproni Napló*, 1907. január 24. 4.

álló déli mérsékeltébb éghajlatú területeket részesítette előnyben.³² A bevándorlóknak meg kellett tanulniuk együtt élni a dél-amerikai ökológiai adottságokkal. A gazdálkodással foglalkozó telepéseknek például át kellett állniuk egy újfajta termelési ütemezésre, mivel Brazíliában az év egyes szakaszaiban, eltérő rendszerességgel teremtek meg a növények.³³

3. ábra. Brazília éghajlati térképe (1908)³⁴

³² Boglár 1997: 13; Torbágyi 2009: 94.

³³ Relly 2023: 36.

³⁴ Forrás: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries. Elérhető: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/d4k4dx> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 12.

Letelepedés a városok környezetében

Az Osztrák–Magyar Monarchiából származó bevándorlók között voltak kereskedők, iparosok, üzletemberek, gyári munkások, akik főként a braziliai városi környezetben, általában Rio de Janeiróban, São Paulóban, Porto Alegreben telepedtek le, de a 19. század végén és a 20. század elején idővel települési/önkormányzati (*município*) szintre emelt kolóniákban is találhatunk polgári foglalkozást űzőket. Az integráció és asszimiláció a városias környezetben gyorsabban következett be, de a jobb közlekedési-infrastrukturális feltételek miatt a visszavándorlás is könnyebb volt. A magyarországi származású Fischer József például népszerű fürdőházat és éttermet nyitott Sereia Paulista néven São Paulóban, amely 1861 és 1890 között üzemelt. Fischer higiéniai létesítményt biztosított a városi lakosságnak, mivel ekkor fürdőszoba sokaknak még nem volt a háztartásában.³⁵

A 19. században kifejlődő kávéipar, amelynek eredményeként mára Brazília vált a világ legjelentősebb kávétermelő országává, szintén hozzájárult a braziliai társadalmi és ökológiai változásokhoz. A kávétermesztés Brazília délkeleti területein (São Paulo, Espírito Santo, Rio de Janeiro, Minas Gerais) zajlott a dombos, hegyes vidékeken. A kávégyártás központja az atlanti erdők bioszférájának délkeleti részén lévő Paraíba do Sul folyó völgye köré szerveződött, amely a Serra do Mar és a Serra da Mantiqueira hegyláncai között fekszik. A területet a forró éghajlat, 16–23 °C fok közötti átlaghőmérséklet és évente 1400 mm csapadék jellemezte. A terület előnye, hogy közel helyezkedett el Santos és Rio de Janeiro kereskedelmi kikötőihöz. Ezek a kávéfazendák³⁶ 1888-ig elsősorban a rabszolgamunkára támaszkodtak, de a 19. század végére a rabszolgaságot felszámolták, a termőtalaj kimerült, mindez gazdasági visszaesést okozott. A kávéültetvényekből legelők lettek, ezért újabb erdőket vágtak ki vagy gyújtottak fel, hogy ültetvényeket alakítsanak ki a kávétermesztéshez.³⁷

Az erdőirtásra, kávéültetvények kialakítására, a termény betakarítására és feldolgozására az 1880-as évek közepétől szervezetteren szállítottak munkásokat São Paulóba. A tagállami kormány 1885-ben egyezményeket írt alá bevándorlási vállalkozókkal, akik több ezer ember betelepítésére szerződtek, többek közt osztrák és magyar polgárok betelepítésére is. A bevándorlási politika miatt 1885 és 1895 között több mint kétszázhuszezer bevándorló érkezett a világ különböző tájai-

³⁵ Torbágyi 2009: 55; Barbuy 2006: 113–116.

³⁶ A kávéfazenda (*Fazenda de Café*) nagy kiterjedésű kávétermesztésre használt földbirtok Braziliában, amelyet más néven kávéültetvénynek vagy kávéfarmnak is hívnak.

³⁷ Horváth 1979: 467; Ruíz et al. 2018: 115–122.

ról.³⁸ Josef Kostanjevič konzulátusi vezető egyik jelentésében említett harmincnégy horvát családot, akik Pozsega vármegyéből érkeztek São Paulo tagállamba az 1890-es években. Őket kávéültetvényekre vitték dolgozni, majd 1897-ben a Rio de Janeiro-i osztrák–magyar követség kezdeményezésére szállították át őket a jobb éghajlatú Rio Grande do Sulba.³⁹ Torbágyi Péter is említ olyan magyarokat, akiket kávéültetvényeken dolgoztattak, majd átvándoroltak máshova, hogy saját földet vásároljanak.⁴⁰

São Paulo tagállamnak az éghajlata is kedvezőbb volt az Ausztria–Magyarországról származó bevándorlók számára, mint az északi forró égővi területeké.⁴¹ A bevándorlók itt gyakran kávéföldeken dolgoztak, vagy erdős területekre telepítették őket. São Paulo tagállamban, Santos kikötője és São Paulo városa között a központtól távolabb, São Bernardo kolónia környezetében (ma: São Bernardo do Campo település) telepedett le mintegy száz, a Monarchiából származó család. Ezeknek a telepéseknek a helyzetéről 1911-ben dr. Karl Franz Bertoni (1876–1967),⁴² a São Pauló-i osztrák–magyar konzul írt jelentést, amelyben a telepítést teljes kudarcként jellemezte, amit a telepek rossz éghajlati elhelyezkedésének tulajdonított, illetve amit a mezőgazdasági szempontból alkalmatlan környezeti adottságokból vezetett le. Az 1890-ben Santosban partra szálló telepéseket kávéültetvényekre akarták szállítani, de ők saját földön akartak élni és dolgozni. A tagállami kormány eredetileg felajánlott nekik egy tengerparthoz közeli területet, de azt az éghajlat sajátosságai miatt visszautasították, és egy enyhébb klímájú területre kívántak költözni, ezért a kormány beengedte őket São Paulo dombos vidékeire. A bevándorlók a Rio Grande és a Rio Pequeno folyók deltájában telepedtek le a jó vízellátás, illetve a városok és az utak közelsége miatt. Idővel a telepések rájöttek, hogy ez a terület nem lesz alkalmas mezőgazdasági munkára, mert túl magas a csapadékmennyiség, és a talaj minősége sem megfelelő. Éves szinten 300 ködös és esős napot számoltak, emiatt a braziliai házaknál elterjedt kukorica és bab sem tudott megteremni, ami a háztáji állatok etetésénél is gondot okozott. A város közelsége miatt be tudták szerezni a szükséges élelmiszereket, de sokan felhagytak a termelőmunkával, és elköltöztek a telepről. A közeli bútorgyárakban, fűrészüzemekben és szövőüzemekben dolgoztak – a nők zömmel a São Pauló-i gyárakban vagy szobalányként találtak munkát. A telepések közül 1911-re mindössze néhány család maradt, akik fakivágásból éltek. A fát nyers állapotban

³⁸ Gonçalves 2014: 290–292.

³⁹ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁴⁰ Torbágyi 2009: 93, 96.

⁴¹ Horváth 1979: 467.

⁴² Agstner 2018: 388.

elszállították a fűrésztelepekre, tüzifaként a városokba, vagy szenet készítettek belőle. A konzul felvetette a kérdést, hogy az erdők meddig fogják még bírni a szisztematikus erdőirtást, mert a fűrésztelepeknek az értékes fát egyre messzebről kellett beszerezni. Bertoni szerint ezek az emberek addig tudtak maradni, ameddig az erdő ellátta őket fával, illetve amíg a fiatalabb generációk be nem költöztek a környező településekre.⁴³

Az élettér elhódítása

Thomas M. Barrett tanulmányában rámutatott arra, hogy „[a] környezet és a telepések interakciója szoros, elválaszthatatlan egymástól”, és megállapította, hogy a telepéseknek új közösségeket kellett kialakítaniuk a megmaradás érdekében a számukra sokszor ismeretlen ökológiai sajátosságokkal bíró vidékeken.⁴⁴ Brazília déli tagállamaiban, Rio Grande do Sulban és Santa Catarinában több ezerre teszik a Monarchiából bevándoroltak számát. Ezekben a tagállamokban a kormány és a gyarmatosítási társaságok a bevándorlókat vegyes ombrofil (esőkedvelő) és mérsékelt lombhullató erdős területekre telepítették, ahol erdőirtásokkal alakították ki lakóhelyeiket, illetve tették mezőgazdasági termelésre alkalmassá a környezetet. Nodari és Carvalho szerint ez a fajta kolonizációs modell és szemléletmód tehető felelőssé azért, hogy az atlanti erdők (*Mata Atlântica*) mára kevesebb mint 10%-a maradt fenn. Az erdők jó termőtalajuk miatt gazdasági vonzerővel bírtak. A bevándorlási kiadványokban leírásokat tettek közzé ezekről a területekről, figyelmen kívül hagyva, hogy az erdőkben őslakosok és vadállatok éltek.⁴⁵ Ezzel egybevág Egon Jagnow történész szavai, aki elmondta, hogy a Jaraguá do Sul-i magyar telepéseknek „[s]űrű erdő állta útjukat, gazdag állatvilággal. Olyan terület volt ez, ahol bozótvággóval kellett áthatolni, ösvényeket vágva a sűrű esőerdőben. Az erdőirtás tulajdonképpen ezzel a lépéssel kezdődött, hiszen a telepéseknek szükségük volt az ültetvényekre. S ahogyan gyarapodott a család, az utódoknak is kellett a föld, így hát egyre több erdőt kellett irtani. Ennek az lett a következménye, hogy manapság azon a vidéken erdőt már csak a hegyekben, vagy a hegyi lejtőkön látni.”⁴⁶

A 19. században az európai bevándorlók és az őslakosok között rendszeresek voltak az atrocitások. A telepések érkezése bizonytalanná tette az addig ott élő

⁴³ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-26. fol. 975–980.

⁴⁴ Barrett 2022: 43.

⁴⁵ Nodari–Carvalho 2017: 41.

⁴⁶ Öry Kovács 2010: 70.

hagyományos őslakos közösségek életét, akik nem rendelkeztek tulajdonjogi okiratokkal a lakóterületeikről, ezért az adott állam és a kolonizációs társaságok eltávolították őket megszokott élőhelyeikről a telepesek miatt. Voltak olyan kisebb létszámú fegyveres csapatok (*grupos de bugreiros*), amelyeket arra béreltek fel, hogy a kolóniák közelében élő őslakosokra vadásszanak. A kolonizáció tehát együtt járt a különböző társadalmak és kulturális világok találkozásával, konfliktusaival, egyes esetekben akár a népiirtással is.⁴⁷

Arra szintén volt példa, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából származó telepeseket is megtámadták a brazil őslakosok. 1896-ban például az őslakosok temetkezési helyére települt rutén bevándorlókat – tizenkilenc embert, köztük gyerekeket és nőket – mészároltak le Paraná államban. Ugyanebben az államban 1899-ben tíz, az erdőben dolgozó rutént ltek meg. Az osztrák–magyar képviselő nézeteltérésbe került a brazil kormányzati vezetkkel, mert Paraná tagállam elnöke elutasította a telepesek felfegyverzését, a sajtóban támadást indított a konzuli képviselő ellen, akit az őslakosok megsemmisítésére irányuló törekvésekkel vádolt. Eugen Ritter von Kuczyński (1852–1938) osztrák–magyar követ panaszt emelt az ügyben Olinto de Magalhães (1866–1948) brazil külügyminiszternél, aki Paraná állam elnökét megrótta a gazdaságilag fontos bevándorlókkal szembeni tiszteletlen bánásmódért. A telepesek, a konfliktusok ellenére, tanultak is az őslakosoktól, főként a túléléshez szükséges természeti ismereteket és az őserdei élővilág megnevezésére használt szavakat vették át tőlük.⁴⁸ Kavita Philip is rámutatott arra, hogy a tudományos felfedezések alapját gyakran a helyi lakosság hely- és fajismerete képezte.⁴⁹

⁴⁷ Boglár 2000: 159–163.

⁴⁸ Prutsch 2014: 2–4; Nodari–Carvalho 2017: 44–45.

⁴⁹ Balogh et al. 2022: 10. A témakörl lásd Thornton–Bhagwat 2021.

4. ábra. Albert Richard Dietze fényképfelvétele. Európai bevándorlók kolóniája. (1869)⁵⁰

Tájalakítás

A tájálakítás és társadalom kapcsolata szintén a környezettörténeti kutatások tárgyát képezi. A kutatások rámutattak az állami és politikai befolyásra ezekben a folyamatokban.⁵¹ A brazil kormányok bevándorlási és kolonizációs politikája, valamint az ennek nyomán érkező telepesek átalakították a brazíliai tájat. Idővel a gyarmatokból települések alakultak ki, ahol kiépült a vasútvonal, valamint gyárak és ipartelepek jöttek létre.⁵² Marcos Gerhardt a Rio Grande do Sul tagállamban található Ijuhy kolónia környezettörténeti vizsgálatát végezte el. Kutatásaiban a 19. század második felének és a 20. század első felének összehasonlításával bizonyította, hogy a régióban (különösen 1890–1920 között) a környezet és táj intenzív változásokon esett át egy hivatalos kolonizációs program következtében, amely során európai telepesekkel népesítették be a területet. Az állam gyarmatosítási terve mögött ez esetben is gazdasági érdekek húzódtak. A Rio Grande do Sul tagállam fennsíkján elhelyezkedő „lakatlan” erdőterületek erőforrásainak kiaknázását, új

⁵⁰ Dietze, Albert Richard. [Colônias de imigrantes europeus]. [S.l.: s.n.], [1869-1878]. Elérhető: http://acervo.bndigital.bn.br/sophia/index.asp?codigo_sophia=3360 – utolsó letöltés: 2024. október 13.

⁵¹ Vadas 2021: 72–73.

⁵² Constantino 1998: 150–153.

termőterületek kiszakítását jelentette, amely átformálta ezt a tájat is. A megtermelt élelmiszerekkel elsősorban a belső piacokat látták el.⁵³

Ijuhy kolónia története az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlóinak történetét feltáró kutatók számára is több szempontból érdekes lehet. Egyfelől ezen a kolónián telepedett le több száz elbocsájtott fegyvergyári munkás és családjuk, akiket a steyri fegyvergyárból bocsájtottak el 1892-ben. Ezek a személyek bizonyosan részt vettek a terület tájátalakításában.⁵⁴ Josef Kostanjević, a Porto Alegre-i osztrák–magyar konzulátus vezetője két évtizeddel később írt jelentéseiben beszámolt a Monarchia bevándorlóinak életkörülményeiről Rio Grande do Sul tagállamban. Kostanjević egyik 1912-ben kelt jelentésében figyelmet szentelt a régió természeti adottságainak, és részletesen ismertette a letelepülések helyszíneinek környezeti adottságait is. A beszámoló szerint Ijuhy kolónián az osztrák és cseh területekről érkezettek között körülbelül 15 magyarországi származású család is volt, akik a tagállam más régióiból költöztek át a területre, ők azonban már a „civilizáló munkát” követően érkeztek ide, amikor a gyarmatosítható földeket kiosztották. A jelentés készítésének évében a kolónia település lett.⁵⁵

Kostanjević egy másik, a Canta Gallo nevet viselő kolóniával kapcsolatban – ahol szintén éltek magyarországi származású bevándorlók – megjegyezte, hogy a földje kivételesen egészséges, és annak ellenére, hogy nagy tengerszint feletti magasságban fekszik, ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő fagyok. A területen az érzékeny cukornád is megtermett, a meredek lejtésű talaj helyenként köves, de termékeny volt. Látott búza-, bab-, kukorica- és szőlőültetvényeket. A helyi telepesek szerint a búzatermés jobb volt, mint a szülőföldjükön, Veszprém vármegyében. A terület az Argentínából érkező vándorló sáskák vonulási útvonalán kívül esett, és az aszályos években sem volt csapadékhány, ezért teljes termés kiesés sem fordult elő. A kolónia ennek ellenére nehézségekkel küzdött, amit Kostanjević a telepesek közösségén belüli viszályokra és a megfelelő infrastruktúra hiányára vezetett vissza. Ez a telep végül feloszlott.

Josef Kostanjević a Jaguary nevű kolóniáról is szemléletes leírást közölt. Más kolóniákhoz hasonlóan az első telepesek Jaguaryban is olaszok voltak, akik 1888-ban – a rabszolga-felszabadítás évében – érkeztek a területre, majd 1889-ben hozták létre a kolónia központi magját, és kezdték el a területet felparcellázni. Az olaszok mellett német, magyar, lengyel, orosz, portugál bevándorlók is telepedtek le 1891-ben.⁵⁶ A régiót két folyó, a Rio Toropy és a Rio Jaguary szelte át, amelyek

⁵³ Gerhardt 2009: 173–174.

⁵⁴ Prutsch 2011: 12; Weber 2021: 7.

⁵⁵ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁵⁶ Dorneles–da Silva – Deon 2011: 52.

a saját és számos mellékfolyóik vizét a Rio Ibicuhyba, az Uruguay folyó hajózható mellékfolyójába vezették. A folyók medre többnyire mély volt, ezért nagy távolságokra is közlekedtek rajta a kisebb gőz- és motoros hajtású járművekkel. Kostanjević ezen a kolónián fejlettebb infrastrukturális viszonyokat tapasztalt. A telepesek itt is utakat vágtak a természetben, kőhidakat építettek a folyók fölé, és kőből épült lakóházakat, gazdasági épületeket, templomokat, iskolákat emeltek. Élénk gazdasági és egyesületi életük volt. Jaguaryban osztrák, cseh és magyar egyeslet működött. A kolónia 1912-ben már településsé alakult át, ahol a lakosság viszonylagos jólétben élhetett.⁵⁷

5. ábra. Magyar bevándorlók egyesülete.

Rio Grande do Sul tagállam, Jaguary kolónia.⁵⁸

⁵⁷ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

⁵⁸ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-61-41. fol. 184–284.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bevándorlói az amazoniai esőerdőben

Brazíliában a 19. század második felében lendült fel a kaucsuktermelés az Amazonas-medencében. Ebbe az egészségtelen klímájú régióba kevesebben vándoroltak be Ausztria–Magyarországról. Az amazonasi kaucsukültetvényesek és gazdasági társaságok nehezen találtak olyan munkaerőt, amely képes volt elviselni az egyenlítői éghajlat körülményeit. Erre a munkára a kiszolgáltatott helyzetű őslakosokat alkalmazták, de előfordult, hogy meggazdagodni vágyó bevándorlókat is sikerült az ügynököknek a gumiültetvényekre és az amazonasi vasútépítésekre csábítani.⁵⁹

Az 1872-es brazil népszámlálási adatok szerint az Amazonas vidékén élő külföldiek között „osztrákok” is voltak, akik a kaucsuktermesztés és az építési munkálatok miatt vándoroltak a térségbe.⁶⁰ A Pará és Amazonas tagállamba érkezett osztrák és magyar állampolgárságú bevándorlókkal kapcsolatban kevés ismerettel rendelkezünk. Az Amazonas vidékén zajlott a súlyos környezeti beavatkozással járó Madeira–Mamoré-vasútvonal építése (1907–1912), ahol más európai csoportokkal együtt dolgoztak osztrák és magyar bevándorlók is.⁶¹ 1910-ben öt osztrák vasútépítő munkást az őslakosok öltek meg.⁶² A magyar Belügyminisztérium megtiltotta, hogy magyarok részt vegyenek az amazonasi vasútépítési munkákban. A rendelet egyik indoklása szerint: „Az európaiakra elviselhetetlen éghajlat alatt a mi munkásaink a nekik kínálkozó nehezebb munkára kevésbé alkalmasak [...]”.⁶³ A brazil kormány több hazai és külföldi céget kért fel a vasútépítési munkálatok elvégzésére, de a vállalkozás hatalmas emberáldozatokkal járt – az „ördög vasútja”-ként nevezte el az utókor a munkálatok során meghalt több ezer ember miatt – az amazonasi esőerdő csapadékos, meleg időjárásának köszönhetően, ami kedvezett a járványoknak, többek közt a sárgaláznak, a maláriának, beriberinek és a különböző fertőzéseknek.⁶⁴ A braziliai betegségek azonban nem csupán a legészakibb tagállamokban veszélyeztették a bevándorlók életét. Az ország fővárosában, Rio de Janeiróban is évről évre több

⁵⁹ Horváth 1979: 469–470; Szilágyi 2022: 179. A kaucsuktermesztők is elősegítették az erdőirtást, mivel az élelmiszer-termeléshez (rizs, kukorica, bab, manioka stb.) művelhető földekre volt szükségük. Santos 1980: 268.

⁶⁰ Aragón 2015: 111.

⁶¹ Santos 1980: 95.

⁶² *Pesti Hírlap*, 1910. február 12. 14.

⁶³ *Belügyi Közlöny*, 1910. április 17. 117.

⁶⁴ Katsuragawa et al. 2008: 113.

ezer áldozatot szedtek a járványok: Rióban 1850–1911 között mintegy 59 074 fő hunyt el sárgalázban.⁶⁵

A bevándorlók a letelepedéssel jelentős területeket vettek el a vadon élő állatoktól, amelyek akár az életüket is fenyegethették. A brazil természet tele volt olyan állatokkal (jaguár, zöld anakonda, kajmán, fekete özvegy pók, ara papagáj, piranha stb.), amelyekkel hazájukban nem találkoztak. A rendszeres erdőirtás, építkezések, nem beszélve az ezekkel járó zajokról, felzavarták az élővilágot. A telepesek a vadállatokra vadásztak, ennek során számtalan példányt pusztítottak el félelemből, éhségből, megélhetésből, kedvtelésből.⁶⁶ 1908-ban Nicolaus Post, a Rio de Janeiró-i osztrák–magyar konzul Minas Gerais tagállam kolonizációjával kapcsolatban írt jelentésében számolt be a Sete Lagoas településhez tartozó João Pinheiro nevű kolónia alapításáról. A konzul szerint a rossz éghajlatú telep a betegségeiről (vérhas, himlő, állati csípések – homoki bolha, kullancs, skorpió – okozta betegségek) hírhedt Rio das Velhas folyó völgyében létesült. Az ideérkező bevándorlók nem voltak felkészülve a váratlan helyzetek megoldására, és a megfelelő eszközeik is hiányoztak a sebek tisztításához és ápolásához. Az állatharapások gyakran egész testrészek elvesztéséhez vezettek – különösen a gyermekeknél. A konzul leírta, hogy a telepeseknek nem állt rendelkezésükre tiszta ivóvíz, mert a helyi folyóvíz jelentős szennyezésnek volt kitéve a parton lévő vágóhíd, illetve a területen heverő lótetemek és hulladékok miatt. A telepen nem volt elegendő tej a gyermekek táplálására, ezért csak az említett szennyezett folyóvízzel tudták itatni őket. Nem volt megfelelő orvosi ellátás és gyógyszer sem, mert a doktor több órára lakott, de nem látogatta a betegeit, és a gyógyszerek drágasága miatt a legolcsóbbakat írta fel nekik. A talaj és az éghajlat nem volt alkalmas az Ausztria–Magyarország területén megszokott mezőgazdasági termelésre, csak kukoricát és narancsot tudtak termesztetni. A João Pinheiro kolónián 1908. december 31-én negyvenöt osztrák–magyar bevándorló, tizenkettő osztrák és egy magyar család élt, akiknek a rossz életkörülményekkel meg kellett birkóznia.⁶⁷

⁶⁵ Oakenfull 1922: 31.

⁶⁶ Damasceno–Arruda 2020: 153, 158; Zanelatto et al. 2015: 188, 197.

⁶⁷ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-17. fol. 273.

6. ábra. Walter Garbe felvétele. Botocudo őslakosok Brazíliában. (1909)⁶⁸

Visszavándorlás Brazíliából Ausztria–Magyarországra: az éghajlati tényezők szerepe

Míg az Amerikai Egyesült Államok esetében történtek már történettudományi vizsgálatok a visszavándorlás témakörét érintően,⁶⁹ a braziliai visszavándorlás a kevésbé ismert és nehezebben kutatható területek közé tartozik. Vélhetően az Egyesült Államokhoz hasonlóan voltak, akik vagyonosabban és gazdag tapasztalatokkal tértek vissza szülőföldjükre. A források a hírértékük miatt ezekről a személyekről kevesebbet írtak, a problémás ügyekről azonban annál többet.

⁶⁸ Garbe, Walter. [Índios Botocudos: foto 02]. [S.l.: s.n.], 1909. 1 foto, gelatina, p&b, 12 x 17 cm. Elérhető: http://acervo.bndigital.bn.br/sophia/index.asp?codigo_sophia=31762 – utolsó letöltés: 2024. október 13.

⁶⁹ Löherer 1908; Puskás 1980: 664–665; Puskás 1984: 159–160; Pálvölgyi 2013: 402–403; Pálvölgyi 2018: 136–137.

Bizonyos esetekben a környezeti tényezők is szerepet játszhattak abban, hogy a braziliai kivándorló a visszavándorlás mellett döntött. A magyar sajtóban az 1900-as évek elején közöltek olyan cikkeket, amelyek a Brazíliából visszatérő emigránsokról tesznek említéseket.⁷⁰ Voltak olyan Brazíliába tartó kivándorlók, akik ki sem szálltak Dél-Amerikában az őket transzportáló hajóból, mert már az utazás során járvány tört ki a fedélzeten. Közülük sokan meghaltak, a „szerencsésebbeket” hazaszállították. „(Visszahozott kivándorlók.) A hírheft, halál-hajó, a »Carl R.«, mely Ragginé, a milliomos hajógyárosé, végzetes útvjáról visszatért Genuába. A hajó tudvalevőleg Rióba indult, de minthogy útközben az utasok közül, akik többnyire kivándorlók voltak, 208-an haltak el, a hajót nem engedték kikötni s így kénytelen volt visszafordulni Európába. Ez útjában ismét 100 utast kellett a tengerbe temetni. Mielőtt a génuai kikötőbe bocsátották volna, vesztegzárt kellett kiállnia Asinarában. A hajó fedélzetén élve maradottak közt 60 osztrák van, akiknek hazaszállítása most sok gondot ad a génuai magyar-osztrák főkonzulnak, Scherzernek.”⁷¹

Két másik esetben az elszegényedéssel és az eltérő klímaviszonyok nehézségeivel indokolták a visszavándorlást. „A legnagyobb nélkülözések közt, valóságos rabszolgák módjára tengetik életüket, nagy részük belepusztul az egészségtelen klímában s a nehéz munka folytán szerzett betegségekbe vagy munkaképtelenné válik, a többi pedig, minden pénzéből kifosztva, végső romlás szélén áll, mely elől csak szökéssel bír menekülni.”⁷² Egy másik cikk szerzője azt írta: „Délamerikába tőlünk a nép nem igen vándorol s ezt jól teszi. A Brazíliában szerencsét próbáltak nyomorultan elvesztek, ha nem sikerült idejekorán visszatérniük. Az európai ember szervezete nem könnyen alkalmazkodik a déli éghajlathoz. Az első két-három év igen megviseli a kivándorlót, aki rövidebb-hosszabb tartalmú betegeskedések után kezdi magát a délvidéken jól érezni.”⁷³

A magyar kormány lépéseket tett az Amerikában, de különösen Brazíliában bajba jutott állampolgárok visszaszállítására. A hazaszállítást a Belügyminisztérium szerint tömegek kérték, de mivel ez nagy költségekkel járt volna, ezért a kérelmeket a konzulátusok bíralták el, és főként a betegek, a nők, az idősek, valamint a gyermekek visszaszállításáról intézkedtek.⁷⁴ Az 1900-as években az államilag támogatott hajózási vállalatoknak, mint például az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-nek kötelessége volt a braziliai kivándorlókat állami költségen napi egy

⁷⁰ Pálvölgyi 2018; Kulcsár–Kulcsár 2019.

⁷¹ *Pesti Hírlap*, 1893. október 21. 8.

⁷² Thirring 1904: 92.

⁷³ *Soproni Napló*, 1907. január 24. 4.

⁷⁴ *Statisztikai évkönyv*, 1904: 16.

korona díjszabásért hazaszállítani.⁷⁵ Az Osztrák Lloyd hajózási vállalat hajóin is tértek vissza Brazíliából kivándorlók,⁷⁶ sőt más cégek, például a Fratelli Deisinger kávéimportőr cég is részt vett a brazíliai kivándorlók hazaszállításában áruszállító hajóival.⁷⁷

A brazíliai visszavándorlók számáról nincsenek átfogó statisztikai számadatok. Egy viszonyításként használható forrás szerint 1901-ben mintegy 129 személy tért vissza Brazíliából.⁷⁸ Paraná tagállam területéről 1905-ben 36 fő, 1906-ban 28 fő, 1907-ben 21 fő került említésre a konzuli jelentésekben.⁷⁹ Éves szinten tehát százas nagyságrendben térhettek vissza a kivándorlók Brazíliából az Osztrák–Magyar Monarchiába. Az Ausztria–Magyarország és Brazília közötti migrációt csak az első világháború kitörése tudta megakasztani. Ez azt is jelentette, hogy sokak számára a hazajutás lehetősége a háború végéig ellehetetlenült.

Összegzés

A tanulmány a dualizmus kori migráció környezettörténeti szempontú vizsgálatát javasolja, hangsúlyozva, hogy a korszak forrásai értékes információt nyújthatnak a témakör újabb megvilágításaihoz. A mű a 19. század végén és a 20. század elején zajló migráció és a környezeti tényezők összefüggéseit elemezte az Osztrák–Magyar Monarchiából Brazíliába irányuló migrációt vizsgálva.

A magyar Belügyminisztérium tiltotta és különböző eszközökkel (rendeletekkel, rendőrséggel, csendőrséggel, útlevelelkobzással stb.) igyekezett akadályozni a brazíliai kivándorlást, mert a brazil kormányok és a kivándorlásban érdekelt ügynökök gyakran megtévesztették a tájékozatlan, jobb életre vágyó embereket. Nehéz munka- és életkörülmények, idegen éghajlati sajátosságok várták őket az ismeretlen földön. Ennek ellenére sokan külföldi kikötőkön (például Hamburg, Bréma, Genova) át eljutottak Brazíliába. A hosszú, szokatlan környezeti tapasztalásokkal járó utazás önmagában próbatétel volt. A különböző éghajlati és környezeti viszonyok, különösen a trópusi klíma, a különféle betegségek, a veszélyes vadállatok kihívások elé állították a telepeseket, akik új mezőgazdasági módszereket és szokásokat sajátítottak el. Az agrármunkára alkalmatlan területekről sokan városi munkára, elvándorlásra vagy visszavándorlásra kényszerültek. Brazília déli,

⁷⁵ Alkotmány 1904. május 13. 1., *Felsőmagyarország*, 1901. május 7. 2–3.

⁷⁶ Thirring 1904: 92., *Pesti Hírlap*, 1903. február 19. 12.

⁷⁷ *Magyar Polgár*, 1901. április 2. 6.

⁷⁸ *Magyar Polgár*, 1901. március 27. 24. évf. 71. sz. 5.

⁷⁹ ÖStA HHSta MdÄ AR F 15-60-17. (fol. 247.)

mérsékelt égövi régiói (Paraná, Santa Catarina, Rio Grande do Sul) jobban hasonlítottak az európai viszonyokhoz, ezért a tájékozottabb betelepülők tudatosan ezeket a területeket részesítették előnyben.

A telepések erdőirtással mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket alakítottak ki, ez azonban hozzájárult az Atlanti-erdő pusztulásához, és gyakran halálos kimenetelű összetűzésekhez vezetett a helyi őslakosokkal. A bevándorlás-politikát ösztönözte a brazil kávé- és kaucsuktermelés, ami jelentős társadalmi és ökológiai változásokat eredményezett a dél-amerikai tájban. A bevándorlók letelepedésének sikere függött a természeti és infrastrukturális adottságoktól, a közösségi összetartástól, az egyének és a családok alkalmazkodási képességétől. A kortárs magyar sajtó és kormánypropaganda áldozatként ábrázolta a braziliai kivándorlókat, de a források rámutattak arra is, hogy maguk is aktív résztvevők voltak Brazília kolonizációjában, és felelősek voltak a döntéseikért, a sorsuk és a környezetük alakításáért.

Források

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA)
Ministerium des Äußern (MdÄ)

Administrative Registratur (AR)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 60. Brasilien 17. (1910–1917) Konvolut 3. (folia 291–518.)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 60. Brasilien 26. (1911–1912) Konvolut 3. (folia 975–1185.)

Fach 15. (F 15) Aus- und Einwanderungen 61. Brasilien 41. Konvolut 1. (folia 1–249.)

Statisztikai évkönyv 1904: A M. Kir. Kormány 1902. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest.

Dr. Szádeczky Lajos (szerk.) 1891: *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonkettedik kötet.* Budapest. (Képviselőházi napló, 1887. XXII. kötet)

Alkotmány, 1904.

Belügyi Közlöny, 1910.

Esti Újság, 1903.

Felsőmagyarország, 1901.

Magyar Polgár, 1901.

Pápai Hirlap, 1890.

Pesti Hirlap, 1893, 1903, 1910.

Soproni Napló, 1907.

Hivatkozott irodalom

Agstner, Rudolf 2018: *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*. Wien.

Aragón, Luis E. 2015: Um século de imigrações internacionais na Amazônia brasileira (1850–1950). *Revista Crítica de Ciências Sociais* (37.) 107. 111–113.

Armiero, Marco – Tucker, Richard (eds.) 2017: *Environmental History of Modern Migrations*. London–New York.

Balassa Iván 1975: A filoxéra Tokaj-hegyalján. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13–14*. Miskolc, 305–334.

Balaton Petra 2014: Vízrendezés és társadalmi felzárkózás. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 379–438.

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest.

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest.

Barbuy, Heloísa 2006: *A cidade-exposição: comércio e cosmopolitismo em São Paulo, 1860–1914*. São Paulo.

Barrett, Thomas M. 2022: „A Földet megrontja a víz”. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Máttyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2022: *Tájalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából*. Budapest, 43–70.

Batóné Kaczúr Ágnes 1990: Magyarok Brazíliában. *Világtörténet* (12.) 2. 64–75.

Bodovics, Éva 2019: Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: Időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.) *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak*. Eger, 149–173.

Boglár Lajos 1997: *Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig*. Budapest.

Boglár Lajos 2000: *Pau Brasil. Őslakók és bevándorlók*. Budapest.

Constantino, Núncia Santoro de 1998: Espaço urbano e imigrantes: Porto Alegre na virada do século. *Estudos Ibero-Americanos* (23.) 1. 149–164.

- Cronon, William 2021: A környezettörténet hasznáról. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldsztörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 31–52.
- Damasceno, Darlan – Arruda, Gilmar 2020: Religiosidade e Natureza: imigrantes ucranianos e a transformação do meio ambiente (Paraná 1890–1915). *Fronteiras: Revista Catarinense de História. Dossiê Fronteiras, migrações e identidades nos mundos pré-modernos* (35.) 1. 140–162.
- Deák Ernő 1987: Die Auswanderung – eine Massenbewegung. In: Kühnel, Harry et al. *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs: 2. Teil: 1880–1916. Glanz und Elend. Niederösterreichische Landesausstellung, Schloss Grafenegg*. 9. Mai – 26. Oktober 1987. Wien, 25–38.
- Dean, Warren 1997: *With Broadax and Firebrand: The Destruction of the Brazilian Atlantic Forest*. Berkeley.
- Dorneles, Simone Bochi – da Silva, Gustavo Pinto – Deon, Paulo Roberto Cecconi (org.) 2011: *Experiências de desenvolvimento local do Vale do Jaguarí e Região Central*. São Vicente do Sul.
- Drumond, José Augusto 1997: *Devastação e preservação ambiental no Rio de Janeiro*. Niterói.
- Eszik Veronika 2021: Társadalmi egyenlőtlenségek és környezettörténet. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldsztörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest. 111–114.
- Fausto, Boris (org.) 2000: *Fazer a América. A Imigração em Massa para a América Latina*. (2. Ed.). São Paulo.
- Gál Margit 2001: Az amerikai kivándorlás kezdetei a Galántai és Vágsellyei járásban. In: Novák Veronika (szerk.): *Migráció. Nostra Tempora* 5. Dunaszerdahely, 133–168.
- Gáspár Ferenc 1906: *A föld körül. Délamerika. Budapesttől – Hamburgon, a Kanári Szigeteken át Délamerika körül – Colonig*. Budapest.
- Gerhardt, Marcos – Nodari, Eunice Sueli – Moretto, Samira Peruchi (eds.) 2017: *História ambiental e migrações: diálogos*. São Leopoldo.
- Gerhardt, Marcos 2009: *História ambiental da colônia Ijuí*. Ijuí.
- Gonçalves, Paulo Cesar 2014: Procuram-se braços para a lavoura: imigrantes e retirantes na economia cafeeira paulista no final do Oitocentos. *Revista Brasileira de História* (34.) 67. 283–308.
- Hautzinger Zoltán – Hegedüs Judit – Klenner Zoltán 2014: *A migráció elmélete*. Budapest.

- Horváth Gyula 1979: A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági világválságig. *Agrártörténeti Szemle* (21.) 3–4. 464–487.
- Hugo, Graeme 1996: Environmental Concerns and International Migration. *The International Migration Review* (30.) 1. 105–131.
- Hunter, Lori M. – Nawrotzki, Raphael J. 2016: Migration and the environment. In: White, Michael J. (ed.): *Handbook of Migration and Population Distribution*. Dordrecht, 465–484.
- Katsuragawa, Tony Hiroshi – Gil, Luiz Herman Soares – Tada, Mauro Shugiro – da Silva, Luiz Hildebrando Pereira 2008: Endemic and Epidemic Diseases in Amazonia. Malaria and Other Emerging Diseases in Riverine Areas of the Madeira River. A School Case. *Estudos Avançados* (22.) 64. 111–141.
- Kulcsár László – Kulcsár J. László 2019: „A burdus élet a legszebb a világon”. A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. *Tér és Társadalom* (33.) 2. 83–107.
- Legyeney Bodnár Péter 1903: *Bodrogköz a kivándorlás szempontjából : a Magyar Tudományos Akadémia által a Groedl-díjjal jutalmazott pályamű* (Megyei monográfiák 12.). Budapest.
- Lesser, Jeffrey 2013: *Immigration, Ethnicity, and National Identity in Brazil, 1808 to the Present*. New York.
- Levy, Maria Stella Ferreira 1974: O papel da migração internacional na evolução da população brasileira (1872 a 1972). *Revista de Saúde Pública* (8.) Supplement 49–90.
- Lonergan, S. 1998: The Role of Environmental Degradation in Population Displacement. *Environmental Change and Security Project Report* (4.) 5–15.
- Löherer Andor 1908: *Az amerikai kivándorlás és a visszavándorlás*. Budapest.
- McLeman, Robert A. 2017: On the Origins of Environmental Migration. *Fordham Environmental Law Review* (20.) 2. 403–425.
- McNeill, John Robert 2010: The State of the Field of Environmental History. *Annual Review of Environment and Resources* (35.) 1. 345–374.
- Myers, Norman – Kent, Jennifer 1995: *Environmental Exodus: An Emergent Crisis in the Global Arena*. Washington DC.
- Neumann, Rosane Marcia – Blume, Wellington Augusto (orgs.) 2023: *Migrações, territorialidades e ambiente*. São Leopoldo.
- Nodari, Eunice Sueli – Klug, João (orgs.) 2012: *História ambiental e migrações*. São Leopoldo.
- Oakenfull, J. C. 1922: *Brazil: A Centenary of Independence 1822–1922*. Freiburg.

- Öry Korvács Katalin 2010: *A Jaraguá do Sul-i magyar kolónia: identitás és történelem*. Szeged.
- Pádua, José Augusto – de Carvalho, Alessandra Izabel 2020: The Construction of a Tropical Country: A Review of Environmental Historiography on Brazil. *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (27.). 4. 1–30.
- Pádua, José Augusto 1997: Biosphere, Conjuncture in the History and Analysis of the Amazon Problem. In: Redclift, Michael (ed.): *The International Handbook of Environmental Sociology*. London, 403–417.
- Pádua, José Augusto 2010: European Colonialism and Tropical Forest Destruction in Brazil. In: McNeill, John R. – Pádua, Jose Augusto – Rangarajan, Maresh (eds.): *Environmental History: As If Nature Existed*. New Delhi, 130–148.
- Pádua, José Augusto 2013: Nature and Territory in the Making of Brazil. In: Leal, Claudia – Pádua, José Augusto – Soluri, John (eds.): *New Environmental Histories of Latin America and the Caribbean. RCC Perspectives* (7.) 33–39.
- Pálvölgyi Balázs 2013: A határrendőrségtől a földreformig. A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.) *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, 396–406.
- Pálvölgyi Balázs 2018: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok* (152.) 1. 127–144.
- Perch-Nielsen, Sabine L. – Bättig, Michèle B. – Imboden, Dieter 2008: Exploring the Link between Climate Change and Migration. *Climatic Change* (30.) 91. 375–393.
- Prutsch, Ursula 1998: Die österreichische Auswanderung nach Brasilien am Beispiel Rio Grande do Suls (1820–1938) und ihr Verschwinden in der Immigrationsgeschichte. In: *Ibero-*
- Prutsch, Ursula 2011: *A emigração de austríacos para o Brasil, 1876–1938*. Brasília.
- Prutsch, Ursula 2014: Migrantes na periferia: indígenas, europeus e japoneses no Paraná durante as primeiras décadas do século XX. *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (21.) 1. 1–17.
- Puskás Julianna 1980: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában). *Történelmi szemle* (23.) 4. 649–676.
- Puskás Julianna 1984: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle* (27.) 1–2. 145–164.
- Relly, Eduardo 2023: Biodiversidade, clima, colonização alemã e conhecimento. In: Neumann, Rosane Marcia – Blume, Welington Augusto (orgs.): *Migrações, Territorialidades e Ambiente*. São Leopoldo, 36–43.

- Ruíz, Adi Estela Lazos – Solórzano, Alexandro – De Oliveira, Rogério Ribeiro 2018: Socioecological Legacies of Coffee Production in the Paraíba do Sul Valley in the 19th Century Shaping the Brazilian Southeastern Atlantic Rainforest Landscape. In: Ana Cristina Roque et al. (coord.): *Alterações Ambientais em Perspetiva Histórica*. Porto, 115–130.
- Sanderson, Matthew R. 2009: Globalization and the Environment: Implications for Human Migration. *Human Ecology Review* (16.) 1. 93–102.
- Santos, Myriam Sepúlveda 2007: Lazareto da Ilha Grande: isolamento, aprisionamento e vigilância nas áreas de saúde e política (1884–1942). *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* (14.) 4. 1173–1196.
- Santos, Roberto 1980: *História Econômica da Amazônia (1800–1920)*. São Paulo.
- Schivelbusch, Wolfgang 2014: *The Railway Journey: The Industrialization and Perception of Time and Space*. Oakland, CA.
- Simonkay Márton 2023: *A vízrendezés és társadalmi-gazdasági hatása Magyarországon a dualizmus korában. Az Alsó-Rába-vidék szabályozása a kiegyezéstől az első világháborúig*. (Doktori disszertáció), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Steidl, Annemarie 2017: Migration Patterns in the Late Habsburg Empire. In: Günter Bischof – Dirk Rupnow (eds.): *Migration in Austria*. Innsbruck, 69–86.
- Szilágyi Ágnes Judit 1993: Brazília a XIX. század végi magyar újságolvasók szemével. *Sic Itur ad Astra* (7.) 2–4. 57–66.
- Szilágyi Ágnes Judit 2022: *Az „Atlantisz-álom” a modernizáció és a nacionalizmus korában: Portugália és Brazília 1889–1930*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest.
- Thornton, Thomas F. – Bhagwat, Shonil A. (eds.) 2021: *The Routledge Handbook of Indigenous Environmental Knowledge*. London.
- Torbágyi Péter 2009: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged.
- Vadas András 2021: Tájéltakítás és társadalom. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 69–75.
- Varga Sándor 2007: Gondolatok a dualizmus kori, székelyföldi arányosítás és kivándorlás témakörében. *Korunk* (Kolozsvár) (18.) 6. 70–76.
- Weber, Regina 2021: Do Império à cidade multiétnica: austríacos no sul do Brasil. *Revista Brasileira de Estudos de População*. (38.) 1. 1–21.

Zanelatto, João Henrique – Jung, Gilvani Mazzucco – Ozório, Rafael Miranda
2015: Índios e brancos no processo colonizador do Sul Catarinense na obra
“Histórias do Grande Araranguá”, de João Leonir dall’Alba. *Revista de História
Comparada* (9.) 1. 174–202.